

İSLÂM ÖNCESİ ARAP YARIMADASINDA BİR KÜLTÜR MERKEZİ: CÜREŞ

Cahid KARA*

Özet: Yemen bölgesinin Hicaz sınıрыyla birleştiği noktada yer alan Cüreş antik dönemde Çin ve Hindistan'dan deniz yoluyla gelen dünya ticaret yollarının üzerinde yer almaktadır. Dünya coğrafyasındaki jeopolitik konumu şehrin ekonomik ve sosyo-kültürel açılardan dış dünya ile bağlantılarını ifade etmektedir. İkinci olarak, şehirde üretilen kızıl tüylü develeri, el-Hazf adlı koyunları ve Cüreşî namıyla meşhur üzümüleri şehre yarımada hayvancılık ve tarım sektöründe haklı bir şöret kazandırmıştır. Tüm bunların yanında mancınık imalatının yapılması kültürel gelişim bakımından şehrin ulaştığı gelişmişlik seviyesini göstermektedir. Son dönemlerde gerçekleştirilen arkeolojik buluntular da Cüreş'in Aden'den başlayıp Kızıldeniz sahili boyunca kuzeye doğru uzanan kervan yolu üzerindeki şehrin önemli yerleşim merkezlerinden biri olduğunu ortaya koymuştur. Tüm bu bilgiler İslâm Tarihi alan araştırmacıları için ilgili dönemi aydınlatmaya yardımcı olurken aynı zamanda İslâmî araştırmalarda Kur'an ve sünnetin anlaşılma ve yorumlamasına da belli oranda katkıda bulunacağına inanıyoruz.

Anahtar kelimeler: Cüreş, İslâm Öncesi Dönem, Arkeoloji, Yeğûs, Mancınık, Deri Tabaklama.

A Civilization Center in the Pre-Islamic Era: Jurash

Abstract: Jurash in which was located on the border between Hijaz and Yemen was located on the point of world trade routes coming from China and India in the ancient time. That means doors of the city were open to the World in terms of economy, social and cultural communications. Secondly, through red-haired camels, sheeps called *al-Hadhf* and grapes called *al-Jurashan* Jurash had a rightful reputation in the peninsula. In addition, producing catapults is to indicate that the city had a significant development level regarding to cultural development. Furthermore, recently held archaeological finds have revealed that Jurash was one of the most important settlements on the caravan route extending along with the Red Sea to the North. While all of given information in the article would partly uncover to enlighten the relevant period for researchers studying on, it would also give contribution to comprehension and interpretation of the Qur'an and sunnah at a certain rate.

Key words: Jurash, pre-Islamic period, archaeology, Yaghûth, catapult, leather tanning.

* Yrd. Doç. Dr., Abant İzzet Baysal Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

Giriş

İslâm öncesi dönemde Araplar coğrafya, din ve tarih temelli bir ekseninde oluşan yaşam dünyasına sahiptiler. Kur'ân'ın doğrudan muhatapları olan Arapların ilgili döneme ait kapsamlı bilgilerine ulaşmak, hem İslam tarihi alan araştırmaları hem de İslâm'ın iki önemli kaynağı Kur'ân ve Sünnet'in anlaşılmasında ve yorumlanmasında gelecek nesiller için anahtar bir rol üstlenmiştir. Bu bakımdan İslâm öncesi dönemin inanç, âdet ve kültürüyle yoğrulmuş kavram ve düşünce dünyasından habersiz bir şekilde ilahi vahyi ve sünneti yorumlama, görüşlerde zafiyet ve isabetsizliği ortaya çıkaracağı malumdur.

Konunun öneminden dolayı ilk dönemlerden itibaren İslam öncesi dönemde yaşamış Arapların inanç, ibadet, sosyal ve kültürel hayat telakkilerine dair çeşitli bilgiler siyer, nesep, tarih, edebiyat, coğrafya, tefsir gibi ilim dallarına ait eserlerde rivayet eksenli olarak yer almıştır. Bunun yanında ilgili dönemi müstakil olarak ele alan klasik ve çağdaş eserler de bulunmaktadır. Tüm bu çalışmalar İslâm öncesinde Arapların yaşam tarzlarını tespit ederek Kur'ân'ın nâzil olduğu tarihî ve sosyo-kültürel şartların umumi manzarasını ortaya koyabilmenin bir çabasıdır. Bu tetkiklerin Kur'ân'ın ilerleyen zamandaki dolaylı muhataplarına ayetleri daha anlaşılabilir kılacağı noktasında katkı sağlayacağı izahtan varestedir.

Tüm bunların yanında yani İslam'ın doğduğu asrın arifesinde yarımada üzerinde yaşayan kabileleri, birbirleriyle ve yarımada çevresinde yaşayan diğer milletlerle siyasî, ekonomik ve kültürel ilişkileri bir bütün olarak ele almak gerekmektedir. Çünkü antik çağda güney Arabistan bölgesinde hüküm sürmüş olan Main, Sebâ, Himyer devletleri uzun yüzyıllar boyunca Mısır, Fenike, Asur, İran, Yunan, Hind ve Çin gibi milletlerle ticarî ve coğrafi açıdan temas halindeydiler. Ayrıca Hicaz bölgesinde olmasa bile özellikle güney Arabistan'da hüküm sürmüş çeşitli devletler kendi dönemlerinde büyük şehirler ve anıtsal muhteşem saraylar inşa etmişlerdir.¹

Bu açıdan bakıldığında İslam'ın doğup geliştiği Hicâz ve yarımada diğer bölgelerinde yaşayan Arapların birbirleri ve çevrelerindeki etnik ve dinî bakımdan farklı milletlerle ilişkileri nasıldı? Sosyo-kültürel açıdan yarımadaya deve sütü ve hurmayla karnını doyuran, çöllerde başıboş bir şekilde dolaşıp

1 Neşet Çağatay, *İslâm Öncesi Arap Tarihi ve Cahiliye Çağı*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara 1963, s. VIII.

sürülerini otlatan insanlardan oluşan bedevî yaşam tarzı mı hâkimdi yoksa kültür kavramı dâhilinde ele alınan doku ve kurumlar mevcut muydu? Antik çağda dünya ticaret yollarının yüzyıllar boyunca kavşağında yer almak sosyo-kültürel açıdan Araplara ne gibi kazanımlar sağlamıştır? Yukarıdaki sorulara büyük oranda cevap teşkil edebileceğini düşündüğümüz için bu çalışmamızda Yemen’de eski bir tarım ve sanayi şehri olan Cüreş’i klasik kaynaklar ve arkeolojik bulgularla desteklenmiş çalışmalar çerçevesinde ele almaya çalışacağız.

Bu çalışmamızda kullandığımız klasik kaynaklarda, Cüreş şehrinin coğrafi yapısı, dinî ve ekonomik özellikleri ile ilgili dağınık bir şekilde çeşitli bilgiler bulunmaktadır. Bununla birlikte özellikle son dönemlerde bölgede gerçekleştirilen arkeolojik çalışmalardan elde edilen bulgular ilgili döneme ait bilgilerimizi zenginleştirmektedir. Modern zamanlara kadar İslâm’ın doğduğu zamanı ve öncesini sadece klasik kaynaklarımızda yer alan bilgi ve rivayetler çerçevesinde öğrenme imkânına sahiptik. Günümüzde ise Arap yarımadasının çeşitli bölgelerinde gerçekleştirilen arkeolojik kazılarda ortaya çıkartılan şehir harabeleri, taş yazıtları ve sikkeler gibi çeşitli bulgular sayesinde hem yeni bilgilere sahip oluyoruz hem de klasik kaynaklarımızda yer alan bilgileri daha geniş perspektiften değerlendirme imkânı bulabiliyoruz. Bu açıdan arkeolojik bulgulardan elde edilen bilgilerin tarih çalışmalarında birinci dereceden bilgi kaynağı olarak kabul edilmesi ayrıca nakli bilgileri de ikinci dereceye düşürmektedir.² Dolayısıyla çalışmamızda klasik İslâm tarihi kaynaklarını kullanmanın yanında konumuzla ilgili gerçekleştirilen çağdaş çalışmalara da yer vermeye çalıştık.

1. Cüreş’in Coğrafi Durumu, Özellikleri ve İskânı

Cüreş, İslâm’ın doğduğu VII. yüzyıl başlarında Arap yarımadasının çeşitli bölgelerinde yer alan Mekke, Tâif, Yesrib, Yenbû, San’a, Aden, Hicr (Hacer), Suhâr, Debâ, Feyd, Dûmetülcendel, Hayber, Fedek, Teymâ, Vâdilkurâ, Eyle ve Maknâ gibi şehirlerden biriydi.³

Cüreş günümüzde Suudi Arabistan devletinin güney batısındaki Asîr adlı idarî bölgenin sınırları içinde yer almaktadır.⁴ Şehir Bîşe vadisindeki Şeker dağının batısında, Hamîs Muşayt’ın 15 km kadar güney doğusunda ve Ebhâ şeh-

2 Zeki Velidi Togan, *Tarihte Usul*, Enderun Kitabevi, İstanbul 1985, s. 21.

3 Abdülkerim Özeydin, “Arap”, *DİA*, İstanbul 1991, c. 3, s. 322.

4 Yusuf Halaçoğlu, “Asîr”, *DİA*, İstanbul 1991, c. 3, s. 482.

rine güneydoğu yönünden 40 km mesafede bulunmaktadır.⁵ Coğrafi koordinat olarak da 42° 55' meridyeni ile 18° 5' paralelinde yer alan bölgenin denizden yüksekliği de 1952 m'dir.⁶

Klasik İslam coğrafyacılarının ifadelerine göre Yemen'in Negrân'la birlikte sınırlarının başladığı,⁷ Mekke yönündeki en büyük şehirlerinden biri olan Cüreş⁸ San'a, Aden, Hadramevt ve Negrân gibi şehirlerle birlikte birinci iklimde yer almaktadır.⁹ Şehrin uzunluğu 65°, genişliği ise 17°'dir.¹⁰ İbn Havkal ve İstahrî ise Cüreş şehrini Yemen'in bir parçası olan Tihâme bölgesinin Negrân¹¹ ve Sa'de ile birlikte doğusunda yer aldığını, Negrân ve Cüreş'in ise büyüklükte birbirine yakın iki şehir olduğunu belirtmektedirler.¹²

Cüreş'in etrafında Yemen tarafında Teymen,¹³ Mekke yolu üzerinde ve 8 mil uzaklıkta, kuyuları ve üzümleriyle meşhur Şurûm,¹⁴ yine yakınlarında zünnâr kelimesinin çoğulundan müştâk Zenânîr¹⁵ bulunmaktadır. Ayrıca Cüreş şehrine 14 mil uzaklıkta, sahrada suyu acı bir kuyusu olan Yebembem, 8 mil

-
- 5 Al-Thenayian, Mohammed bin A. Rashed, *An Archaeological Study of the Yemeni Highland Pilgrim Route Between San'a and Mecca*, A Thesis Presented to the University of Durham, 1993, s.187, online: <http://etheses.dur.ac.uk/1618/> (erişim 20.08.2014); Ahmet Önkal, "Cüreş", *DİA*, İstanbul 1993, c. 8, s. 137.
 - 6 Abdulkareem A.S. Al-Ghamedi, "Analytical Study of Pottery Samples from the Archeological Site of Jurash, South West Saudi Arabia" *Journal of King Saud University*, Vol.8, Art (2), Riyadh 1996, 407.
 - 7 Bekrî, Abdullah b. Abdilaziz, *Mu'cem me'sta'cem*, tahk.: Mustafa es-Sakkâ, Âlemü'l-Kütüb, Beyrut 1983, c. 2, s. 1129.
 - 8 Yâkût el-Hamevî Şehâbüddin Ebu Abdillâh, *Mu'cemu'l-buldân*, Dâru Sâdır, Beyrut 1995, c. 2, s. 126.
 - 9 Mukaddesî, Şemsüddin Ebu Abdillâh Ahmed b. Ebî Bekr, *Ahsenü't-tekâsım fi ma'rifeti'l-ekâlîm*, tahk.: M. J. De Goeje, Dâru Sâdır, Leiden 1906, s. 59.
 - 10 Yâkût, *Buldân*, c. 2, s. 126.
 - 11 Negrân, Cüreş'e altı merhale uzaklıktadır; bk. İdrîsî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Muhammed b. Abdillâh b. İdrîs, *Nüzhetü'l-müşâtâk fi ihtirâki'l-âfâk*, Kahire, ts., c. 2, s. 151.
 - 12 İbn Havkal, Ebu'l-Kâsım, *Kitabu sûreti'l-Arz*, tahk.: M. J. De Goeje, Dâru Sâdır, Leiden 1938, s. 36; İstahrî, Ebû İshak İbrahim b. Muhammed, *Kitâbu mesâliki'l-memâlik*, tahk.: M. J. De Goeje, Dâru Sâdır, Leiden 1927, s. 23.
 - 13 Bekrî, *Mu'cem*, c. 2, s. 1121.
 - 14 İbn Hurdâzbeh, Ebu'l-Kâsım Ubeydullah b. Abdillâh, *el-Mesâlik ve'l-memâlik*, tahk.: M. J. De Goeje, Dâru Sâdır, Leiden 1889, s. 135; İbn Hurdâzbeh'in metnin her ne kadar şehrin ismi Surûm geçse de doğrusu Şurûm olacaktır; bk. Yâkût, *Buldân*, c. 3, s. 339.
 - 15 Bekrî, *Mu'cem*, c. 1, 702.

uzaklıkta ve çölde kuyulara sahip Kûsbe şehri bulunmaktadır.¹⁶ İlâveten San'a'nın iki gecelik Mekke yolu üzerinde bulunan Hayvân şehri¹⁷ Cüreş'e iki merhale, Bîşe ise dört merhale uzaklıktadır.¹⁸ Coğrafi yerüstü özellikleri bakımından Cüreş şehrinin doğusunda¹⁹ Keşer dağı bulunmakta,²⁰ ayrıca bölge birçok vadilerden akıp gelen derelerle sulanmaktaydı.²¹

Genel hatlarıyla Cüreş yarımadasının Aden'den başlayıp Kızıldeniz sahiline paralel kuzeye doğru devam eden kervan ticareti yolları üzerinde, tarım, hayvancılık, ticaret ve sanayi şehri olarak İslâm öncesi dönemde Arap yarımadasının önde gelen yerleşim yerlerinden biridir. Dolayısıyla üretim ve ticaretin yoğunlaştığı işlek bölgelerden biri olması sebebiyle olsa gerek şehrin etrafının yüksek surlarla çevrili olduğu kaynaklarımızda zikredilmektedir.²² Bu durum muhtemelen şehirdeki zenginlerin kendi can ve mallarını dışarıdan gelecek saldırı ve yağmalamalara karşı koruma düşüncesinden kaynaklanmıştır.

Arap yarımadasının batı yakasındaki Kızıldeniz sahili boyunca uzanan kervan yolu bu dönemde kuzey-güney ticaretinde yarımadasının bir nevi günümüzdeki otoyolunu oluşturmuştur. İbn Havkal Aden'den Mekke'ye uzanan yolun yaklaşık bir aylık bir mesafe olduğunu belirtmekte ve bunun için de iki güzergâh bulunduğunu belirtmektedir. Buna göre daha uzun yol San'a, Sa'de, Cüreş, Bîşe ve Tebâle üzerinden uzanmakta ve Mekke'ye ulaşmaktadır. Diğeri ise daha kısa olmakla birlikte belirli bir yol olmaksızın vadiler arasındaki geçitler boyunca ilerlemektedir.²³

Klasik kaynaklar çerçevesinde Cüreş'in şehir olarak ne zaman ve kim(ler) tarafından kurulduğu veya insanların bölgeye ne zaman yerleşmeye başladığı

16 İbn Hurdâzbeh, *el-Mesâlik*, s. 188.

17 Yâkût, *Buldân*, c. 2, s. 415.

18 İdrîsî, *Nüzhet*, c. 1, s. 151, 152.

19 Önkâl, "Cüreş", c. 8, 137.

20 Bekrî, *Mu'cem*, 2, 1130. Rivayete göre Hz. Peygamber Cüreş şehrinde gelen heyete dağın ismini Şeker olarak telaffuz etmiştir; bk. Bekri, *Mu'cem*, c. 2, s. 1130.

21 Hemdânî, el-Hasen b. Ahmed b. Ya'kûb, *Sıfatü cezâretü'l-Arab*, tahk.: Muhammed b. Ali el-Ekvâ', *Mektebetü'l-İrşâd*, San'a 1990, s. 90; Muhammed Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, çev.: Salih Tuğ, İrfan Yayıncılık, İstanbul 1993, c. 1, s. 505.

22 İbn Hişâm, Ebû Muhammed Abdülmelik, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, tahk.: Mustafa es-Sakkâ ve diğerleri, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut, ts., c. 2, s. 587.

23 İbn Havkal, *Sûretü'l-arz*, s. 41; Ebü'l-Fidâ' el-Melikü'l-Müeyyed İmâdüddîn İsmâil b. Alî b. Mahmûd el-Eyyûbî, *Takvîmü'l-büldân*, tahk.: J.T.Reinaud ve M.G. de Slane, Dâru Sâdir, Paris 1940, s. 83.

hususunu tespit edebilmek oldukça zordur. Bununla beraber klasik bazı eserlerde şehrin kuruluşu ile ilgili farklı rivayetlere yer verilmektedir. Bu anlatımlardan birine göre Tübbâ' Es'ad Ebû Kerib savaş için çıktığı ilk seferinde Cüreş'e gelmiştir. Tübbâ' bölgenin verimli topraklara sahip olduğunu fakat az sayıda insanın burada yaşadığını görünce bir grup askeri bölgede bırakmaya karar vermiştir. Askerlerin bölgede nasıl yaşayacaklarını sormaları üzerine de "topraktan kazanarak (اجترشوا)" demiştir. Kendisinden sonra bölgede kalanlar toprağı sürmüşler ve mamur hale getirmişlerdir. Bundan dolayı da bölge Cüreş olarak isimlendirilmiştir.²⁴

Bir diğer rivayete göre de Cüreş, Benû Münebbih b. Eslem'in meskûn olduğu yerdî. Zamanla kabilenin ismi bölgeye hâkim oldu, çünkü Benû Münebbih'in ismi Cüreş'ti.²⁵ Bunun yanında cüreş kelimesinin ses anlamına geldiğini söyleyenler bulunmaktadır. Buna göre Cüreş, tuzu pürüzlü olduğu ve birbirine sürtülerek ezildiği için ses çıkarır ve bu durum da *cüreş* olarak adlandırılmıştır.²⁶

Kaynaklara göre miladî 390-420 yıllarında Yemen'de Himyer kralı olarak hüküm süren Es'ad Ebû Kerîb, kuzeye yaptığı sefer sırasında²⁷ Cüreş bölgesine de uğramış olmalıdır. Bekrî ve Yakût'un rivayetlerini destekleyen bu bilgilere göre adı geçen Himyer kralının bölgeye gelişinden önce her ne kadar ilk yerleşenler hakkında bir isim ve tarih verilmiyor olsa da bölgede yerleşik bir hayatın mevcut olduğu anlaşılmaktadır.²⁸ Bununla beraber 1980'li yıllarda bölgede yapılan arkeolojik çalışmalar miladî birinci asırda burada bir yerleşimin olduğunu göstermektedir.²⁹ Böylelikle de klasik kaynaklarda yer alan bölgeye yerleşimle ilgili rivayetler arkeolojik kazılardan elde edilen bulguları da destekler bir hal almaktadır. Sonuç olarak diyebiliriz ki, Cüreş'in kuzey-güney kervan ticareti güzergâhında yer alması, su ve tarım arazilerine sahip olması gibi özelliklerinden dolayı Arap yarımadasında yerleşik yaşam için elverişli bir bölge olduğu anlaşılmaktadır. Böylelikle Cüreş'in tarihinde ilk dönemlerinden itibaren yerleşik hayatın devam ettiği bölgelerden biri olduğu anlaşılmaktadır.

24 Bekrî, *Mu'cem*, c. 1, s. 376; benzer rivayet için bk. Yakût, *Buldân*, c. 2, s. 126.

25 Yakût, *Buldân*, c. 2, s. 126; benzer rivayet için bk. Bekrî, *Mu'cem*, c. 1, s. 376.

26 Yakût, *Buldân*, c. 2, s. 126.

27 Shlomo Sand, *The Invention of the Jewish People*, Verso, New York 2009, s. 194.

28 Graf, David F. Graf [with Salem Tairan], "Jurash, Cite Caravanière Sur la Route de l'encens," *L'Archéo Thema, Revue d'archéologie et d'histoire* 9 (juillet -août), s. 27.

29 Graf, "Jurash", s. 27.

1.1. Arkeolojik Çalışmalar ve Bulgular

Cüreş, İslâm öncesi dönemde Arap yarımadasının kuzey ve güneyini birbirine bağlayan kervan ticaret yolları üzerindeki menzillerden biri olmasından dolayı coğrafi olarak önemli bir konuma sahipti. Ayrıca Arap yarımadasının bu bölümünde bulunan kadim medeniyet merkezlerinin kalıntılarıyla olan bağlantısı sebebiyle güneydeki Negrân'dan kuzeydeki Asîr bölgesinin en kuzeyine, doğudaki Teslîs'ten batıdaki Kızıldeniz sahillerine kadar uzanan geniş bir ticaret alanına da hizmet ediyordu.³⁰ Bu durumda şehir, çevresindeki çeşitli kabile ve topluluklarla çeşitli alanlarda canlı bir ilişki ve iletişim kurmuş olmalıdır.

Tarih içinde zamanla önemini kaybeden şehirden bugün geriye sadece harabeleri kalmıştır. Cüreş'in yerleşim yerinin yeniden tespiti sit alanını 1936 yılında ziyaret eden H. J. Philby tarafından keşfedilmiştir. Philby bölgede iyi yontulmuş, granitten büyük bloklarla sağlam bir şekilde inşa edilmiş eski bir kale şeklindeki tepelik hakkında çalışmalara başlamıştır. Sonuçta, çevresinde terk edilmiş eski yapılardan gelen inşaat kalıntılarıyla örtülü bu geniş bölge, sit alanı hakkında daha önce bilinenlerin ötesinde çok daha büyük yapının varlığına tanıklık etmiştir. Her ne kadar bu kalıntılar Bishat İbn Sâlim olarak adlandırılıyor olsa da, mezkûr yerin geç antik dönemde Cüreş olarak isimlendirildiği ortaya çıkmıştır.³¹ Gerçekleştirilen kazılar bölgede yerleşimin yaklaşık milattan önce V. asra kadar geriye gittiğine işaret etmektedir. Ayrıca, bölgede gerçekleştirilen arkeolojik çalışmalar Yemen'den başlayıp kuzeye Akdeniz kıyılarına kadar uzanan İslâm öncesi antik dönem kervan ticaret yolları üzerinde bir ticaret merkezi olarak şehrin önemini teyit etmeye yardımcı olmuştur.³²

Bölgede 2008 yılında Suudi ve Amerikalı ortak araştırmacılar tarafından tetkik edilmek üzere ilgili alan 450 m kuzey-güney ve 150 m doğu-batı yönünde mevcut harabe alanını koruyacak şekilde belirlenmiştir.³³ Bölgede gerçekleştirilen çalışmalar sonucu arkeolojik değere sahip çeşitli bulgular elde edilmiştir. Buna göre, şehri çevrelediği düşünülen kalenin granit bloklardan inşa edildiği anlaşılmıştır. Granitler ise belirli bir taş ocağından çıkartılmamış fakat yerel alandan toplanarak at arabaları ya da kızaklarla sit alanına taşınmıştır. Kalenin mimari özelliği tipik güney Arabistan özelliklerine sahiptir ve Negrân'da bulu-

30 Al-Ghamedi, "Analytical Study of Pottery Samples", s. 408; Graf, "Jurash" s. 26.

31 Graf, "Jurash", s. 27.

32 www.miami.edu/index.php/features/excavating_jurash/(erişim:20.08.2014).

33 Graf, "Jurash", s. 27.

nan surların dış duvarlarına benzemektedir. Sit alanının yüzeyi kaldırım ve çakıl taşlarıyla kaplıdır ve bunların muhtemelen önceleri kaleyi çevreleyen yapılarından gelen pişmemiş tuğlalardan geldiği tahmin edilmektedir.³⁴

Bölgenin keşfinden sonra yapılan arkeolojik kazılarda çok sayıda testi, yemek tenceresi ve çanaklara³⁵ ait çömlek parçaları, taştan yapılmış aletler ve yüzeye saçılmış bir halde cam parçaları bulunmuştur.³⁶ Tahılları öğütmeye yarayan ve ortasında delik bulunan düz dairevi değirmen taşlarına sit alanının çeşitli yerlerinde rastlanılmıştır.³⁷ Cüreş muntkasındaki kazılarda bulunan çanak-çömlek parçaları Necrân'dakilerle karşılaştırıldığında birbirleriyle uyuştukları ortaya çıkmıştır.³⁸ Aynı şekilde Cüreş muntkasında yapılan kazılarda ortaya çıkan testilerin tahıl ürünlerini depolama ve sıvı ürünleri muhafaza etmek için kullanıldıkları anlaşılmıştır. Bu durum İslâm öncesi Arap yarımadasının güneyindeki testilerin yaygın bir kullanım şekli olmuştur. Bu dönemde testiler ağırlıklarından ve kırılma özelliklerinden dolayı koruma sağlaması amacıyla ticarî ürünlerin naklinde kullanılmamıştır. Buna karşın esas olarak sadece pazarlarda ve evlerde tahıl ürünlerinin muhafazasına hasredilmiştir.³⁹ Bölgede gerçekleştirilen kazılar, küçük evlerden, çömlek ve yazıtlara kadar Cüreş şehrinde açık olarak Yemen ve güney Arabistan etkisinin var olduğunu ortaya koymuştur. Bölgede tespit edilen yaklaşık 20 adet su kuyusu suyun kolaylıkla kullanılabilmesini de ortaya koymaktadır.⁴⁰

Arkeolojik buluntular içinde sikkeler, bulunduğu bölgenin tarihî ve iktisadî yönlerini doğrulaması yönüyle ayrı bir öneme sahiptir. Cüreş muntkasındaki kazı çalışmaları sırasında bulunan gümüş sikkelerin Roma dönemine ait olduğu anlaşılmıştır. Milattan sonra 212 tarihli bu gümüş sikkeler Roma imparatoru Caracalla (M.S. 211-217) dönemine aittir.⁴¹ Bu sikkeler üzerinden Cüreş şehri hakkında bazı çıkarımlarda bulunmak mümkün olmaktadır. Buna göre, miladi I. ve III. yüzyıllar arasında Romalıların Mısır üzerinden Kızıldeniz'de egemenliklerini kurma çalışmalarından sonra Arap yarımadasının güney batı-

34 Graf, "Jurash", s. 27-28.

35 Al-Ghamedi, "Analytical Study of Pottery Samples", s. 445.

36 Aynı eser, s. 413-414.

37 Graf, "Jurash", s. 28.

38 Al-Ghamedi, "Analytical Study of Pottery Samples", s. 415.

39 Aynı eser, s. 436.

40 www.miami.edu/index.php/features/excavating_jurash/ (Erişim: 20.08.2014)

41 Al-Ghamedi, "Analytical Study of Pottery Samples", s. 439-440.

sındaki ticarî hayat kötüleştirmeye başlamıştı. Roma gemilerinin Kızıldeniz’de seyretmeye başlamalarıyla da bu egemenlik iyice yerleşmiş, ayrıca Hindistan ve Doğu Asya ile bağlantıları doğrudan kurulmuştu. Bundan sonra güney Arapların deniz üzerindeki ticaretleri kara ticaretine yönelmişti. Bundan dolayı Negrân, Cüreş ve Karyetü’l-Fâv gibi ticaret yolları ve merkezlerinin gelişme gösterdiği ve M.S. 212 yılında basıldığı görülen gümüş sikkelerin mezkûr zamanda kurulan ticarî pazarlarda tedavülde olduğu görülmektedir.⁴²

Son zamanlarda gerçekleştirilen arkeolojik kazılar Cüreş’in İslâm öncesi dönemde Arap yarımadasının güneyindeki topraklarda yer alan, ticaret kervanlarının güzergâhlarındaki noktalardan birindeki önemli şehirlerden biri olduğunu ortaya koymuştur. Şehrin önemi zaman içinde azalmamış ve İslâm’ın ortaya çıkışına kadar devam etmiş hatta bu önemini hicrî birinci asır süresince de devam etmiştir.⁴³ Ayrıca, mimarî ve kullanılan alet-edevatın benzeşmesinden dolayı Cüreş’in bu dönemde güney Arabistan’da kurulan kadim medeniyetlerin bir noktaya kadar M.S. VII. yüzyıldaki bir devamı ve yansıması olarak kabul edilebileceğini de düşünüyoruz.

1.2. Nüfus Yapısı

Cüreş, İslâm öncesi Yemen bölgesinde yer alan şehirlerden biriydi ve dolayısıyla halk hadarî (yerleşik) yaşam şekline sahipti. Şehirde yerleşik olarak hayat süren halk tarım, hayvancılık, ticaret ve sanayi gibi çeşitli mesleklerin icrasıyla hayatını sürdürüyordu.⁴⁴ Cüreş’de yaşayan halk diğer şehir halklarından farklı olarak kaynaklarımızda genelde müşrikleri ve Hıristiyanları kapsayacak şekilde belirli bir kabile adı ile belirtilmeksizin *ehl-i Cüreş*⁴⁵ olarak isimlendirilmektedir. Bu durum bize halkın Cüreş şehrinde yaşamasından dolayı mezkur şekilde isimlendirildiğine işaret ediyorsa da bazı nesep âlimleri Cüreş isimli bir kabileden bahsetmektedirler. Buna göre el-Cüreşî Himyer’in bir alt kabilesi olan Benî Cüreş’e nispet edilmektedir. Cüreş’in ise Himyer’e kadar uzanan nesebi şu şekildedir: Münebbeh b. Eslem b. Zeyd b. Ğavs b. Eymen b. el-Hümeysa’ b. Himyer. Bir diğer açıklamaya göre, Cüreş’in Yemen’de bir yer

42 Al-Ghamedi, “Analytical Study of Pottery Samples”, s. 441-442.

43 *Aym eser*, s. 444.

44 Cevad Ali, *el-Mufasssal fi târihi’l-Arab kable’l-İslâm*, yy., Bağdat 1993, c. 6, s. 271.

45 Belâzurî, Belâzurî, Ahmed b. Yahya b. Câbir, *Fütûhu’l-buldân*, neşr.: Ridvan Muhammed Ridvan, Dâru’l-Kütübi’l-İlmiye, Beyrut 1991, s. 70.

ismi olmasından dolayı mezkûr kabilenin oraya yerleştikten sonra Hadramevt, Mehre ve Sebe gibi bu ismi almış olması da ihtimal dâhilindedir.⁴⁶

Şehirde ayrıca Yegûs adlı putun sidâne işleriyle görevli Murâd kabilesinin En'um kolu yaşıyordu.⁴⁷ Bu duruma göre Cüreş şehrinde asıl ismi Münebbeh olmakla birlikte Cüreş isimli bir kabile, Benû En'um ve kabilesini ve nüfus yoğunluklarını tam olarak tespit edemediğimiz Hıristiyanlar birlikte yaşıyorlardı. Sonuç olarak Hamidullah'ın da belirttiği üzere Cüreş şehri, kökenleri ve dinî yapıları farklı kabilelerden oluşan insan zümreleri tarafından iskân edilmiş olarak görülmektedir.⁴⁸ Bu durum şehrin belirli bir kabileyeye nispet edilmesini zorlaştırmakta ve antik dönem Arap yarımadası sakinleri için bahse konu olmayan kabile kimliğinden ziyade kozmopolit ve ekonomik refah etrafından kenetlenmiş şehir üst kimliğine çağrışım yaptırmaktadır.

2. Ekonomik Hayat

Arap yarımadası antik dünyada ticarî konumu ve işlevi bakımından bir nevi "ekmek sepeti" olarak kabul ediliyordu. Arabistan'ın çevresindeki Sinâ yarımadası, Mezopotamya ve Suriye ile bağlantılı coğrafi durumu, deniz yolculuğuna elverişli doğu, batı ve güney kıyılarıyla çevrili olması ticarî yönden gelişmesine etki eden başlıca faktörlerdendir. Dahası, yarımada Mısır, Mezopotamya, Hindistan ve İran gibi doğunun kadim medeniyetlerinin arasında yer almaktadır. Bereketli Hilal ve Akdeniz insanları tarafından çok amaçlı kullanılmasından dolayı antik dönemde rağbet edilen buhur, aromatik ağaç dalları ve sarı sakıza talep çok fazlaydı. Tüm bu unsurlar ilgili dönemde Arap yarımadasının önemli bir ticaret merkezi haline gelmesine katkıda bulunmuştur.⁴⁹

İslâm öncesi dönemde Mekke'den Yemen'e giden yol Taif'in bulunduğu dağların eteklerinden Turabe ve Tebâle'den geçerek orta Arabistan'a kadar uzanan Bîşe vadisi üzerinden Bîşe'ye ulaşırdı. Daha sonra Teslis ile Cüreş arasında Hicaz-Yemen sınırı geçilirdi. Daha sonra ana yol doğrudan Sa'de'ye ulaşırken ikinci bir yol da doğuda Necran istikametine giderdi. Sa'de'den sonra

46 Sem'ânî, Ebû Sa'd Abdülkerim b. Muhammed, *el-Ensâb*, takh.: Abdullah Ömer el-Bârudî, Dâru'l-Cinân, Beyrut 1988, c. 2, s. 44.

47 Cevad Ali, *el-Mufassal*, c. 6, s. 214.

48 Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, c. 1, ss. 505-506.

49 Al-Thenayian, *An Archaeological Study*, s. 22. Konu ile ilgili ayrıntılı bilgiler için bk. Philip Hitti, *History of The Arabs*, Palgrave, New York 2002, ss. 32-39.

güneyde San'a'ya ulaşıldı. San'a'nın güneyinde Zımâr'dan sonra Yarîm'e, sonrasında da Zafer şehrine varıldı. Yol buradan sonra Sahûl'e geçer, oradan da Cened'e uğrardı. Bu bölge Yemen'in Taizz yaylalarına oldukça yakındı. Yarîm'den bir diğer yol güney istikametinde doğrudan Aden'e gitmekteydi.⁵⁰

İslam öncesi Arap yarımadasındaki Hayber, Negrân, Yesrib gibi bazı şehirler –Mekke'ye ilaveten- kültürel ve ekonomik yönden oldukça önemli roller oynamışlardır. Cüreş şehri ise ana ticaret yolları üzerinde bulunması dolayısıyla ekonomik yönden büyük önem kazanmıştı. Çeşitli meyve, tahıl ve sebze gibi tarımsal ürünlere ilaveten silah, deri ve madenler temel ticaret malları arasındaydı.⁵¹

İslâm öncesi dönemde belli bir ticarî hacme ulaşan Cüreş şehrinin Mekke ile de bu anlamda bağlantılarının olduğunu görüyoruz. Aden'den başlayıp kuzeye giden ana ticaret yolu üzerinde olmasından dolayı şehir muhtemelen Kureyş kervanları tarafından konaklama merkezlerinden biri olarak ziyaret edilmekteydi. Bir diğer husus ise Hz. Hatice'nin evliliğinden önce Hz. Peygamber'i iki genç deve karşılığında ücretle kiralayarak kervanlarını iki sefer Cüreş şehrine göndermesi hususudur.⁵² Bu iki durum bizlere hem kervan yolu üzerinde bulunması hem de yıllık panayıra katılması dolayısıyla İslâm öncesinde Kureyş'in Cüreş'le canlı bir ticarî ilişkisinin olduğunu göstermektedir.

Halebî İslâm öncesi yarımada'nın çeşitli bölgelerinde farklı zamanlarda kurulan panayırlardan biri olan Hubâşe'nin Cüreş şehrinde kurulduğunu ifade etmektedir.⁵³ Halebî'nin bu rivayeti coğrafya kitaplarının Hubâşe panayırının konumu hakkında verdiği bilgilerden farklılık arz ettiği görülmektedir. İlk olarak coğrafya kaynaklarına göre Hubâşe panayırının tam olarak nerede kurulduğuna dair kaynaklarımızda bilgi bulunmamasına rağmen en azından Mekke'ye Yemen cihetinde 6 günlük uzaklıktaki Serat sıradağlarının Tihâme bölgesinde yer alan Bârik dağı vadisinin Diyârü'l-avsâm kısmındaki Bârik bölgesinde kurulduğu rivayet edilmektedir.⁵⁴ Arkeolojik bulgular sayesinde yerleşim

50 Besim Darkot, "Arabistan", *İA*, Eskişehir 1997, c. 1, ss. 474-475.

51 *The National Museum Guide*, Riyad 2011, s. 106-107.

52 Şâmî, Muhamed b. Yusuf, *Sübülü'l-hüdâ ve'r-raşâd*, tahk.: Mustafa Abdülvahid, Dârü'l-Kütüb, Kahire 1997, c. 9, s. 27; Şâmî'nin bir diğer rivayetinde Hz. Peygamber'in kervanları götürdüğü yer Şam bölgesindeki Cereş şehri olduğu belirtilmektedir; bk. Şâmî, *Sübülü'l-hüdâ*, c. 9, s. 27.

53 Halebî, Ebü'l-Ferec Nürüddîn Alî b. Burhâniddîn İbrâhîm b. Ahmed, *es-Sîretü'l-Halebiyye*, yy., 1229 H., c. 1, s. 181

54 Bekrî, *Mu'cem*, c. 2, s. 418; Yâkût, *Buldân*, c. 2, s. 211; Cengiz Kallek, "Hubâşe", *DİA*, İstanbul

alanı kesinleşen Cüreş ise Mekke'ye yaklaşık 650 km yani ortalama 22 günlük bir uzaklıkta yer almaktadır. Bu durumda, Hubâşe panayırının Cüreş'te kurulduğuna dair rivayetler değerini kaybetmektedir.

2.1. Tarım

İslâm öncesi dönemde Cüreş şehri Arap yarımadasının belli başlı tarım merkezleri arasında yer aldığı görülmektedir. Şehirdeki tarım büyük oranda özellikle yazları mevsimlik yağmurlara dayalı olarak yapılıyordu. Yağmurların olmadığı dönemlerde Cüreş halkı tarlalarını kuyu sularıyla suluyorlardı. Tarlaları sulamak için kuyulardan su çekmede öküz ve deve gibi hayvanlardan faydalanıyorlardı. Bunun yanında ulaşım ve taşımacılıkta ise eşek, deve ve katırları kullanıyorlardı.⁵⁵

Cüreş tarıma elverişli topraklara sahip olduğundan arazide çeşitli ürünler yetiştiriliyordu.⁵⁶ İslam öncesi dönemde Yemen'in ziraatta oldukça ileri olduğu ve özellikle de üzüm yetiştiriciliğinin yaygın olduğunu Cevad Ali ilgili eserinde bildirmektedir. Bu bakımdan bölgede yetiştirilen diğer tarım ürünleri arasında üzüm kalite ve rekolte bakımından yüksek bir ekonomik değere sahipti.⁵⁷ Yemen'in Cüreş bölgesinde yetiştirilen şehrin ismiyle müsemma *el-Cüreşî* ismiyle maruf üzümler tat bakımından oldukça lezzetliydi. Bazı ifadelere göre Cüreş üzümleri tüm üzümlerin en tatlısıydı. Üzümler yeşile bakan bir beyazlığa sahip, yumuşak ve küçük taneli, salkımları ise oldukça uzundu.⁵⁸ Cüreş'te yetiştirilen üzümlerin salkımlarının yaklaşık bir zirâ' uzunluğuna ulaştığı da rivayetler arasındadır.⁵⁹

Cüreş halkı bir diğer tarım ürünü olarak hurma yetiştiriyordu.⁶⁰ Hurma ile

1988, c. 18, s. 264.

55 Al-Ghamedî, "Analytical Study of Pottery Samples", s. 411.

56 İbn Hişâm, *es-Sîre*, c. 2, s. 588; Taberî, Ebû Cafer Muhammed b. Cerîr, *Târîhu'l-rusul ve'l-mülûk*, tahk.: Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim, Dâru'l-Meârif, Kahire, ts., c. 3, s. 131.

57 Cevad Ali, *el-Mufassal*, c. 7, s. 73.

58 Zebîdî, Ebü'l-Feyz Muhammed el-Murtazâ b. Muhammed b. Muhammed b. Abdurrezzâk, *Tâcu'l-arûs*, tahk.: Abdülkerim Azbâvî, Mektebetü Hükümeti'l-Kuveyt, Kuveyt 1979, c. 17, s. 104; Cevad Ali, *el-Mufassal*, c. 7, s. 73.

59 Zebîdî, *Tâcu'l-arûs*, c. 17, s. 104.

60 İstahrî, *Kitâbü'l-mesâlik*, s. 24; Ebu'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc b. Müslim el-Kuşeyrî, *el-Câmiu's-sahîh*, tahk.: Muhammed Fuâd Abdalbâkî, Çağrı Yayınları, İstanbul 1992, 36-Eşribe, 27; Ebü'l-Fidâ', *Takoîmü'l-büldân*, s. 95; Muhammed Hamidullah, *el-Vesâiku's-siyâsiyye*, Dâru'n-

üzümün karışımından ise bir çeşit şarap elde ediyorlardı.⁶¹ Cüreş'te hurma ve üzüm yetiştiriciliğinin yanında muhtemelen sulu ve kuru tarım tekniklerine dayalı olarak diğer sebze, meyve ve tahıl ürünleri de yetiştiriliyordu.⁶² Cüreş zengin dere yataklarına sahip olsa da, yetiştirilen ürünler bakımından büyük ihtimalle yağmur suyuyla sulanarak yetiştirilen ürünlerden ziyade insan ve hayvan gücüne bağlı olarak kuyulardan su çekerek sulama tekniğine dayalı ürünler yetiştiriliyor olmalıdır.⁶³ Bununla beraber ne arkeolojik kazılarda ne de klasik kaynaklarda Cüreşlilerin ziraat sistemleri ve kullandıkları aletler hakkında bilgilere ulaşılabilmektedir. Ancak, en azından M.S. VII. yüzyıl başlarında şehrin dışına ihracat yapacak miktarda tarımsal faaliyetlerde bulunan bir bölgede ziraat alet ve tekniklerinin çok da ilkel olmadığı anlaşılmaktadır.

2.2. Hayvancılık

Arap yarımadasında geçim kaynağı olarak genelde hayvancılık özelde ise deve yetiştiriciliği önemli bir geçim kaynağıdır. Çöllerde yaşayan bedeviler için deve, etinden ve sütünden faydalanılan gıda kaynağı, nakliye açısından ise hayatın mutlak gereklilikleri arasındadır. Bunun yanında şehirlerde yaşayan hadariler için uzak mesafelere ticaret kervanları düzenlemek için oldukça önemli bir yük hayvanıydı. Yemen bölgesindeki Cüreş'te yetiştirilen develer ise yarımada da "Cüreş devesi" adıyla oldukça meşhurdur.⁶⁴ Bir çeşit deve cinsi olan Cüreş develeri kızıl tüylere sahipti.⁶⁵ Hz. Peygamber'in hadislerinde zaman zaman darb-ı mesel olarak verilen kızıl tüylü develer bir Arap'ın sahip olabileceği malların en değerlisi anlamında kullanılmaktadır. Araplar değerli bir varlığı onunla örnek vermekteydiler. Araplar nazarına kızıl tüylü develere sahip olmaktan daha değerli bir durum da yoktu.⁶⁶ Yâkût tarafından bu konuda nak-

Nefâis, Beyrut 1985, s. 290.

61 Hamidullah, *el-Vesâik*, s. 290.

62 Yâkût, *Buldân*, c. 2, s. 126.

63 Yâkût, *Buldân*, c. 2, s. 126; Cevad Ali, *el-Mufassal*, c. 7, s. 537.

64 Yâkût, *Buldân*, c. 2, s. 126; Zebîdî, *Tâcu'l-arûs*, c. 17, s. 101; Cevad Ali, *el-Mufassal*, c. 7, s. 114, 537.

65 Zebîdî, *Tâcu'l-arûs*, c. 17, s. 104.

66 Aynî Ebû Muhammed (Ebû's-Senâ) Bedrüddîn Mahmûd b. Ahmed b. Mûsâ b. Ahmed, *Umde-tü'l-kârî fi şerhi sahîhi'l-Buhârî*, tash.: Abdullâh Mahmûd Muhammed Ömer, Beyrut 2001, c. 16, s. 297. Kızıl tüylü develerle ilgili hadis kitaplarındaki bazı mesellerle ilgili olarak bk. Ebû Abdillâh Mâlik b. Enes b. Mâlik b. Ebî Âmir el-Asbahî el-Yemenî, *el-Muvatta'*, tahk.: Muhammed Mustafa el-A'zamî, yy. 2004, "Kitâbu's-Salât", hadis no: 538; Ebû Dâvûd Süleymân b. el-Eş'as

ledilen bir diğer bilgi de Cüreş halkının develerine kuyulardan çektikleri suları içirmeleri idi.⁶⁷ Cüreş'le ilgili rivayetler arasında yer alan bu bilgi, muhtemelen halkın develerin bakımına verdiği özel öneme işaret etmektedir.

Cüreş havalisinde deve yetiştiriciliğinin yanında küçükbaş hayvan yetiştiriciliği de yapılmaktaydı. Bölgede *el-Hazf* adlı bir cins koyun yetiştiriliyordu. Hicaz bölgesinde oldukça meşhur olan bu koyunlar küçük, kulaksız ve kuyruksuzdular ve aslen Cüreş şehrinden getiriliyorlardı.⁶⁸ Deve ve koyundan başka bölgede küçükbaş hayvan olarak keçi, büyükbaş hayvan olarak da sığır yetiştiriciliği yapılmaktaydı.⁶⁹

Sonuç olarak, Cüreş'te tarım arazilerinin yanında büyük ve küçükbaş hayvan yetiştiriciliğinin de mevcut olduğu anlaşılmaktadır. Bölge halkı hayvan yetiştiriciliğini sadece kendi ihtiyaçları için değil aynı zamanda Arap yarımadasının diğer bölgelerine de ihraç etmekteydiler. Bunlar arasında Arapların nazarında farklı bir değere sahip kızıl tüylü develer ve *el-Hazf* adlı koyunlar yarımada oldukça meşhurdur.

2.3. Sanayi

İslâm öncesi Arap yarımadasında Yemen başta olmak üzere bazı şehirlerde küçük çaplı sanayi ürünlerine dayalı olarak demircilik, marangozluk, dokumacılık, terzilik gibi çeşitli zanaat dallarında üretim yapılmaktaydı.⁷⁰ Bu dönemde Cüreş'in sanayi üretimi yapılan şehirler arasında belirli bir hacme sahip olduğu anlaşılmaktadır. Deri tabaklama, şarap ve mancınık, debbâbe gibi çeşitli savaş aletleri yapımında zamanının meşhur şehirlerindedir. Al-Ghamedi, Cüreş şehrinde çeşitli meslek dallarının gelişim sebebi olarak tarım alanlarının azlığı-

b. İshâk es-Sicistânî el-Ezdî, *Sünen-i Ebî Davûd*, hazr.: Sıdkî Cemîl el-Attâr, Beyrut 2005, "Kitâbu's-Salât", hadis no: 1418; "Kitâbu'l-İlm", Hadis no: 3661; Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Cu'fî, *el-Câmiu's-sahîh*, tahk.: Muhammed Fuâd Abdülbâkî ve diğerleri, Kahire 1980, "Kitâbu'l-Cum'a", hadis no: 923.

67 Yâkût, *Buldân*, c. 2, s. 126.

68 İbn Manzûr, İbn Manzûr, Ebü'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem b. Alî b. Ahmed, *Lisânü'l-Arab*, tash.: Emin Muhammed Abdulvahhab, Muhammed es-Sâdık el-Ubeydî, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, Beyrut 1999, c. 3, s. 93.

69 Al-Ghamedi, s. 411.

70 İslâm öncesi Arap yarımadasındaki sanayi üretimi için bk. Ebü'l-Meâlî Cemâlüddîn Mahmûd Şükri b. Abdillâh b. Mahmûd Âlûsî, *Bülûğu'l-ereb fi ma'rifeti ahvâli'l-Arab*, tash.: Muhammed Behcet el-Eserî, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiye, Beyrut 2009, c. 3, s. 388-417.

nı belirtmektedir. Ona göre Cüreş'te tarım yapılabilecek elverişli araziler oldukça sınırlıydı ve bu durum şehirdeki mesleklerin ortaya çıkmasına sebep olmuştur.⁷¹ Al-Ghamedi bu konuda kısmen haklı gibi görünse de, bir şehirde çeşitli meslek gruplarının ortaya çıkmasını tarım alanlarının yetersizliğine bağlamak tam olarak doğru olmasa gerektir. İlk olarak, Cüreş'in bu dönemde tarımsal açıdan çeşitli ürün ve ürün hacmine sahip olduğunu yukarıda belirtmiştik. İkinci olarak, Cüreş'te çeşitli meslek gruplarının ortaya çıkması dış dünya ile yakın temasının sağladığı üretim ihtiyacında aranması gerektiğini düşünüyoruz. Dünya ticaret yolları üzerinde olması kendisini aynı zamanda çeşitli kültürlerle tanışmasına ve buna dayalı olarak meydana gelen kültür alış verişi yapmasını sağlamış olmalıdır. Ayrıca bölgenin Main, Sebe, Himyer ve Sasânî gibi birbirinden farklı da olsa yüzyıllardır süren bir devlet geleneğinin ve ortaya çıkan kültür birikimi bakiyesi üzerinde olması yerleşik şehir hayatının kökleşmesini ve insanların gereksinimlerinin yerel kaynaklardan karşılanmasını gerekli kılmış olmalıdır.

2.3.1. Dericilik

İslâm öncesi dönemde deri Araplar tarafından giyim eşyaları ve çadır yapımında, yazı malzemesi gibi alanlarda kullanılıyordu. Deriyi günlük hayatlarında kullanan Araplar derinin nasıl tabaklanacağını da biliyorlardı ve bu alandaki ekonomik değeri olan deri tabaklama sanayisi yarımada'nın belli merkezlerinde oldukça gelişmişti. İslâm öncesi dönemde Güney Arabistan'ın Yemen taraflarında Cüreş, Negrân ve Sa'de ile birlikte Hicaz bölgesindeki Taif şehri tabakhaneleriyle meşhur belli başlı deri üretim merkezleri arasındaydı.⁷² Bunlardan Cüreş şehrinde üretilen deriler *Cüreş derisi* namıyla Arap yarımadasında oldukça ünlüydü.⁷³ Derinin temizlenme ve tabaklanma sürecinde gerekli miktardaki su muhtemelen kuyulardan develerle çekilerek elde ediliyordu.⁷⁴ Derilerin tabaklanması elbette belirli bir süreci ve bazı malzemelerin ve teknik aletlerin kullanılmasını gerekli kılıyordu. Tabaklanma sürecinde kullanılan çeşitli alet ve malzemelerin satın alınacağı bir de çarşının bulunması zorunlu olarak

71 Al-Ghamedi, "Analytical Study of Pottery Samples", s. 411.

72 İstahrî, *Kitâbü'l-mesâlik*, s. 24; Mukaddesî, *Ahsenü't-tekâsîm*, s. 87; Ebü'l-Fidâ, *Takvîmü'l-büldân*, s. 95; Cevad Ali, *el-Mufasssal*, c. 7, s. 587; Nebi Bozkurt, "Derî", *DİA*, İstanbul 1994, c. 9, s. 175.

73 Yâkût, *Buldân*, c. 2, s. 126; Zebîdî, *Tâcu'l-arûs*, c. 17, s. 101; Cevad Ali, *el-Mufasssal*, c. 7, s. 537; Al-Ghamedi, "Analytical Study of Pottery Samples", s. 412.

74 Cevad Ali, *el-Mufasssal*, c. 7, s. 537.

ortaya çıkmaktadır.⁷⁵ Tabaklanan derilerin yukarıdaki sınıflamanın haricinde tam olarak hangi alanlarda kullanıldığı ve kimler vasıtasıyla nerelere pazarlandığı ve hangi bölgelere ihraç edildiği konusuna ise kaynaklarımızda işaret edilmemiştir.

2.3.2. Silah Sanayi

İslâm öncesi Arap yarımadasında harp sanayisindeki imalat, gelişme gösteren bir diğer ekonomik alandı. Araştırma konumuz olan Cüreş şehri kendi zamanına göre oldukça gelişmiş ve teknolojik savaş aletleri imalatı konusunda meşhurdu.⁷⁶ Özellikle surlarla çevrili şehirlere uzaktan taş atmaya yarayan mancınık ve zırlı bir şekilde surlara yaklaşmayı sağlayan debbâbe ve aynı anlama gelen dabbûr Cüreş şehrinde imal ediliyordu. Adı geçen silah aletlerinin Arap yarımadasının diğer bölgelerinde de üretildiğine dair herhangi bir bilginin olmaması, üretimin sadece Cüreş'te yapılabildiğine işaret etmektedir. Muhtemelen saldırı ve savunma amaçlı üretilen bu silahların nasıl kullanılacağı da satın almak isteyen müşterilere öğretiliyordu, çünkü çevre kabilelerden bu aletlerin kullanımını öğrenmek üzere insanlar Cüreş'e geliyorlardı.⁷⁷ Cüreş halkının özellikle mühendislik teknik anlamda ise fizik ve matematik bilgisi gerektiren mancınık, debbâbe ve dabbûr yapımını kimlerden ne zaman, nasıl ve niçin öğrendiği konusu hakkında rivayetlerde herhangi bir bilgiye ulaşamadık. Bununla birlikte mezkûr silah aletleri bu dönemde Bizans, Sasânî ve Çin gibi dünyanın diğer ülkelerindeki savaşlarda ve özellikle şehir kuşatmalarında surları dövmek, surları savunanlar için de düşmana büyük kaya parçaları atmak için kullanıldığı bilinmektedir.⁷⁸ Bununla beraber adı geçen savaş aletlerine ve kullanımına Arapların çok eski dönemlerden beri yabancı olmadıkları anlaşılmaktadır. Örneğin, İslâm'ın doğuşundan dört asır önce mancınığın Hîre'deki Tenûhî hükümdarı Cezîme el-Ebraş (ö.268) tarafından kullanıldığı rivayet edilmektedir.⁷⁹ Bu durumda muhtemelen Cüreş halkının mezkûr silah aletleri-

75 Al-Ghamedî, "Analytical Study of Pottery Samples", s. 412.

76 Cevad Ali, *el-Mufasssal*, c. 4, s. 154.

77 Vâkîdî, Muhammed b. Ömer, *Kitâbu'l-meğâzî*, tahk.: Marsden Jones, el-Müessesetü'l-A'lâ li'l-Metbûât, Beyrut 1966, c. 3, s. 927; İbn Hişâm, *es-Sîre*, c. 2, s. 478; Taberî, *Târîh*, c. 3, s. 81-82; Cevad Ali, *el-Mufasssal*, c. 4, s. 154; Al-Thenayian, s. 47; Önkâl, "Cüreş", c. 8, s. 137.

78 Nebi Bozkurt, "Mancınık", *DİA*, Ankara 2003, c. 27, s. 565.

79 Câhız, Ebû Osmân Amr b. Bahr b. Mahbûb, *el-Beyân ve't-tebyîn*, tahk.: Hasen es-Sendûbî, Dâru İhyâi'l-Ulûm, Beyrut 1993, c. 1, s. 337; Kalkaşendî, Ebû'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Alî,

nin yapımını Sasânî ve Bizans gibi etkileşimde buldukları diğer milletlerden öğrenmiş olduğunu düşünebiliriz.

Cüreş'te üretilen savaş aletlerinden biri olan mancınık kelimesinin etimolojik yapısının bu konuda bazı ipuçları verebileceğini düşünüyoruz. Şöyle ki, mancınık köken olarak Arapça olmayan bir kelimedir. Kelime muhtemelen Farsça'daki sözlük anlamı "iyi iş" anlamına gelen (من جه نیک) kelimesinin kendi yapısıyla birlikte Arapçaya ism-i alet kalıbından bağımsız (منجنیق) şeklinde uyarlanmış halidir.⁸⁰ Kelimenin Yunancadaki "mekhanike (çark)" veya "monagkon" kelimelerinden geldiği konusunda farklı görüşler olsa da,⁸¹ gerek kelimenin etimolojisi ve gerek mezkûr aletin Tenûh kabilesi hükümdarı Cezîme tarafından Irak bölgesinde kullanılması mancınığın İranlıların etkisiyle Arap yarımadasında tanındığını göstermektedir. Arap yarımadasının güneyinde bulunan Cüreş şehrinde imalatın hangi amaçla, nasıl ve ne zaman başladığı konusunda her hangi bir bilgiye ulaşmak mevcut kaynaklar çerçevesinde oldukça zordur. Bununla beraber M.S. 575 yıllarında Vehriz komutasındaki Sasânî birliklerinin Yemen'i işgali ve oraya yerleşmeleriyle bölgenin Sasânîler'e ait bir vilayet haline getirilmesinden sonra ticarî üretim veya kendi şehirlerini dışarıdan gelebilecek yağma ve saldırılara karşı savunma amaçlı olarak üretilmeye başlanmış olabileceğini de düşünebiliriz. Bu durumda mancınık imalatının bilgisi yarımadaaya diğer kültürlerle etkileşim sonucunda girdiği sonucuna varılmaktadır.

Yukarıdaki ifadelerden İslam öncesi dönemde Arapların mancınık, dabbûr ve debbâbe gibi mühendislik bilgisi gerektiren savaş aletlerini kullanmaya yabancı olmadıkları anlaşılmaktadır. Bu dönemde yarımadaada ilgili savaş aletlerinin akla gelen ilk üretim merkezinin de Cüreş olduğu mevcut kaynaklar çerçevesinde anlaşılmaktadır.

3. Dinî Durum

İslâm öncesi Arap yarımadasında putperestlik yaygın olmasına rağmen Suriye, Irak, Bahreyn ve Yemen gibi çeşitli bölgelerde Hıristiyan, Yahudi ve Mecûsî dinine mensup Araplar ve diğer halklar bulunuyordu.

Subhu'l-a'shâ fi sinâ'ati'l-inşâ, el-Matbaatü'l-Emîriyye, Kahire 1922, c. 2, s. 137.

80 İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, c. 13, s. 33; Kalkaşendî, *Subhu'l-A'shâ*, c. 2, s. 136.

81 Bozkurt, "Mancınık", c. 27, s. 564.

3.1. Hıristiyanlık

Konumuz açısından incelediğimiz Cüreş şehrinde nüfus yoğunluğunu, kilise ve din adamlarının sayısını tespit edemesek de belli bir oranda Hıristiyanların yaşadığı bilinmektedir.⁸² Şehirde Hıristiyanlığın kesin olarak ne zaman yayılmaya başladığını kestirmek zordur. Bununla beraber Hıristiyanlığın Bizans hükümdarı Justinianus (527-565) zamanında Bizans'a bağlı ülkelerden kaçarak Yemen'deki Negrân'a gelen monofizitler sayesinde yayıldığı genel kanaattir.⁸³ Arap yarımadasındaki önemli Hıristiyanlık merkezlerinden biri olan Negrân'ın, Cüreş şehrine güney doğu istikametinde yaklaşık 230 km uzaklıkta olması Cüreş ve havalisinde zamanla Hıristiyanlığın yayılmasına etkide bulunmuş olabileceğini düşünüyoruz. Bu durum aynı zamanda Hıristiyanlığın Yemen bölgesinden sonra kuzeyde bulunan Hicaz'a doğru da yayılmaya başladığını göstermektedir.

3.2. Putperestlik

İslâm öncesi Arap yarımadasında putperestlik hâkim dini inanç şekliydi. Mekke'de bulunan Kâbe içinde ve çevresinde 360'a yakın put bulunmasına rağmen hemen her kabile kendi meskûn mahallinde putuna ve tağut denilen put evlerine sahipti. Araplar Kâbe'ye saygı gösterdikleri gibi onlara da saygı gösterirler, etrafını tavaf ederler, önlerinde kura oku çekerler, hediyeler sunarlar ve kurbanlar keserlerdi. Bu tağutların da bakıcıları ve kapıcıları (sâdin ve hâcib) bulunurdu.⁸⁴

Cüreş'te kısmen de olsa Hıristiyanlar yaşamaktaysa da halk çoğunluk olarak putperestti. Şehirdeki Yegûs adlı puta Mezhic kabilesinin alt kollarından Murâd'ın iki kolu En'um ve Yuhâbir'le birlikte şehir halkı da tapıyordu.⁸⁵ İbnü'l-Kelbî'ye göre Yegûs adlı put, Kur'ân'da isimleri geçen⁸⁶ Hz. Nuh'un kav-

82 Belâzurî, *Fütûh*, s. 70.

83 Mustafa Çağrırcı, "İslâm'dan Önce Araplarda Din", *DİA*, İstanbul 1991, c. 3, s. 320.

84 Âlûsî, *Bülûğu'l-ereb*, c. 3, s. 212; Neşet Çağatay, *İslâm'dan Önce Arap Tarihi ve Cahiliye Çağı*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara 1963, s. 99.

85 İbnü'l-Kelbî Hişâm b. Muhammed b. es-Sâib, *Kitâbu'l-esnâm*, tahk.: Ahmed Zeki Paşa, Matbaatu Dâri'l-Kütübi'l-Mısriyye, Kahire 1995, s. 10; İbn Hişâm, *es-Sîre*, c. 1, s. 79; İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim, *el-Meârif*, tahk.: Servet Ukkâşe, el-Hey'etü'l-Mısriyyetü'l-Âmmetü li'l-Kitâb, Kahire 1992, s. 107.

86 Nûh, 71/23; "Şöyle dediler: Sakın ilahlarınızı bırakmayın. Hele hele Vedd'i, Süvâ'ı, Yeğûs'u,

minin taptığı beş puttan biriydi.⁸⁷ Pirinçten imal edilmiş⁸⁸ olan put aslan şeklindeydi.⁸⁹ Rivayete göre Amr b. Luhay, Mezhic kabilesinden En'um b. Amr el-Murâdî'ye Yegûs adlı putu vermiştir. O da putu Cüreş şehrindeki Mezhic tepesine dikmişti. Sonrasında ise Mezhic kabileler topluluğu ve Cüreş halkı bu puta tapmaya başlamıştır.⁹⁰

İbn Düreyd'e göre Yegûs kelimesi Arapçadaki yardım etmek, imdadına yetişmek anlamındaki (غوث) kelimesinden türetilmiştir.⁹¹ Jeffrey ise kelimenin güney Arabistan menşeli olduğunu ve muhtemelen yardım edici anlamına geldiğini ifade etmektedir.⁹² Bu anlamda Benû En'um kabilesinin savaşa giderken putları Yegûs'u yardım dilemek için beraberlerinde götürdükleri rivayet edilmektedir. Nitekim Benû En'um, Guteyf kabilesiyle yaptıkları savaşa yardım etmesini umarak putlarını da taşımışlardı. Bu konuda şair: "Yegûs bizi Murâd'a götürdü, sabahdan önce biz onlara saldırdık."⁹³ beytiyle bu durumu ifade etmektedir. Cevad Ali bu durumun Benû En'um ve diğer Yegûs putuna tapan kabilelerin savaşta diğer kabilelere üstünlük sağlamak için beraberlerinde taşıdıkları şeklinde anlaşılabilirliğini bildirmektedir.⁹⁴ Yegûs putu ile ilgili olarak bir diğer inanç şekli ise şu şekildedir: Kabile putu ilk olarak bir deve üzerine yükler ve onunla beraber giderlerdi. Deve kendisi dizleri üzerine çökünceye kadar sükûnetini bozmazlardı. Dizleri üzerine çökünce de: "Sizin için buradan razı oldu" derlerdi. Sonrasında putun üzerine bir bina inşa ederler ve çevresine de

Ye'ûk'u ve Nesr'i hiç bırakmayın."

87 İbnü'l-Kelbî, *Esnâm*, s. 13.

88 Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr b. Ferh el-Kurtubî, *el-Câmi li-ahkâmî'l-Şur'ân*, ta'lik: Muhammed İbrahim el-Hafnâvî ve Mahmûd Hâmid Osman, Dârü'l-Hadis, Kahire 1996, c. 17, s. 296.

89 Zemaşerî, Ebü'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî, *el-Keşşâf*, tahk.: Muhammed Abdüsselam Şâhîn, Dârü'l-Kütübî'l-İlmiye, Beyrut 2009, c. 4, s. 607.

90 İbnü'l-Kelbî, *Esnâm*, s. 57; Yâkût, *Buldân*, c. 5, s. 439; Cevad Ali, *el-Mufasssal* c. 6, s. 260; Ömer Faruk Harman, "Yegûs", *DİA*, İstanbul 2013, c. 40, s. 388-389.

91 İbn Düreyd, Ebû Bekir Muhammed b. el-Hasen, *el-İştikâk*, tahk.: Abdüsselâm Muhammed Harun, el-Mektebetü'l-Hâncî, Mısır, ts., s. 96, 153; Yâkût, *Buldân*, c. 5, s. 439; Harman, "Yegûs", *DİA*, c. 40, s. 388. Kelimenin diğer kullanımları için bk. İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, c. 10, s. 139.

92 Arthur Jeffrey, *The Foreign Vocabulary of The Quran*, Oriental Institute, Baroda 1938, s. 292; Cevad Ali, *el-Mufasssal*, c. 6, s. 261.

93 Cevad Ali, *el-Mufasssal*, c. 6, s. 261.

94 Cevad Ali, *el-Mufasssal*, c. 6, s. 261.

kendileri yerleşirlerdi.⁹⁵ Bu gelenek muhtemelen deve üzerine yüklenen putun deveyi kabilenin kendileri için en uygun yerleşim yerini tespit için güdeceği şeklindeki bir inancın tezahürünün bir şeklidir.

Cevad Ali "Ricâluddîn" başlığı altında putlara hizmet eden kişi ve ailelerden bahsetmektedir. Buna göre ricâlüddîn adlı bu kişiler yeryüzünde tanrıların konuşan dilleri olarak kabul edilirdi. Bu kişilerin görevleri arasında insanları dine yönlendirmek, mukaddes yerleri ve mabetleri yönetmek, dinin şeâirini muhafaza etmek ve insanlar için bir takım kurallar koymak gibi hususlar vardı. Bu kişilere Hicaz halkının dilinde sâdin deniliyordu.⁹⁶ İlgili görev babalardan en büyük oğullara bir miras olarak nesilden nesile devrediliyordu.⁹⁷ Bu şekilde Arap yarımadasının çeşitli bölgelerinde bulunan put evlerinin bakımını üstlenen çeşitli aileler bulunuyordu. Cüreş'te ise Yegûs putunun sidâne işlerine Benû En'um bakıyordu.⁹⁸ Bu durum Murâd kabilesinin bir diğer kolu Benû Guteyf'le savaşmalarına kadar devam etmiştir. Benû En'um mezkur putu da yanlarına alarak Necrân'a gitmişler ve oradaki Benu'l-Hâris b. Ka'b'tan Benu'n-Nâr kabilesinin yanında kalmışlardır.⁹⁹

Put evlerinin hizmetine tahsis edilen sidâne işlerinden başka bu mabetlerin bulunduğu yerlerdeki araziler ilgili mabede katılırdı ve bunlara harem anlamında (حی) deniliyordu, çünkü bunlar putların ve ilahların koruması ve yönetimi altındaydı. Orada haksızlık yapılmaz, ağaç kesilmez, hayvan otlatılmaz, avlanılmaz ve saldırı yapılmazdı. Mezkur himâ (harem) Taif'te (himâ'l-Lât) olduğu gibi Cüreş şehrinde de vardı.¹⁰⁰ Buna göre Yegûs putu için tahsis edilmiş bir harem bölgesinin de bulunması gerekmektedir.

İbn Habîb putperest Arapların putları için ritüel (nüsûk) olarak dile getirdikleri telbiyeleri anlatırken Yegûs putu için getirilen telbiyeyi şu şekilde dile getirmektedir: "lebbeyk, Allahümme lebbeyk. Lebbeyk, ehabbenâ bimâ ledeyk. Fenahnu ibâdek, kad sirnâ ileyk (buyur, Allah'ım buyur. Buyur, katındakini

95 Kurtubî, *el-Câmi li-ahkâmi'l-Kur'ân*, c. 17, s. 296.

96 Cevad Ali, *el-Mufasssal*, c. 6, s. 212.

97 Cevad Ali, *el-Mufasssal*, c. 6, s. 213.

98 Cevad Ali, *el-Mufasssal*, c. 6, s. 214.

99 İbn Habîb, Muhammed, *Kitâbu'l-muhabber*, tahk.: Eliza Lichten-Statder, Dâru'n-Nevâdir, Beyrut, ts., s. 317; İbn Hazm, Ebû Muhammed Alî b. Ahmed b. Saîd b. Hazm el-Endelüsî el-Kurtubî, *Cemheretü ensâbi'l-Arab*, tahk.: E. Levi Provençal, Dâru'l-Meârif, Kahire 1948, s. 459; Cevad Ali, *el-Mufasssal*, c. 6, s. 260.

100 Cevad Ali, *el-Mufasssal*, c. 6, s. 414.

bize sevdik. Çünkü Biz senin kulların, sana yöneldik.”¹⁰¹ Yukarıdaki bilgilerden yani Cüreş şehrindeki Yeğûs putuna ait tağut binası, sidâne görevi, harem bölge düşüncesi ve telbiyenin ihdası Cüreş şehrinin Mekke’deki Kâbe’de yapılagelen dinî menâsikin benzeri gerekliliklerini tekrar etmeye çalıştığını göstermektedir. Bu durum da Yeğûs putunun Arapların nazarında değerini artırma ve şehri önemli putperestlik merkezlerinden biri haline gelmesini sağlama amacına matuf olması muhtemeldir. Ayrıca özellikle şehrin etrafındaki bazı bölgeleri harem bölge olarak kabul etme, genel asayişsizliğin hakim olduğu yarımada içinde yerel ve yabancı insanlar için bölgesel güvenlik alanları oluşturma amacına da matuf olabilir.

4. Cüreş Şehrinin İslâmiyet’i Kabulü

Cüreş şehri halkının İslâm’la ilişkisi hicri 10. yılda (631) Medine’ye gelerek kabilesi Ezd adına İslâm’ı kabul ettiğini beyan eden Surad b. Abdullah el-Ezdî’nin Hz. Peygamber tarafından kabilesinin yaşadığı Yemen bölgesindeki müşrik kabilelerle mücadele etmesi için gönderilmesiyle başlamıştır.

Heyetler yılında Arap yarımadasının çeşitli bölgelerinden İslâm’ı kabul ettiklerini belirtmek üzere gelen kabile temsilcileri içinde Ezd kabilesi de bulunuyordu. Yaklaşık on kişilik bir heyetle Medine’ye gelen Surad b. Abdullah kabilesi Ezd ile birlikte İslâm’ı kabul ettiklerini Hz. Peygamber’e bildirmiş ve yaklaşık on gün Medine’de kalmıştır. Hz. Peygamber tarafından kavminden Müslüman olanlara başkan tayin edilen Surad aynı zamanda Yemen taraflarında müşrik olarak kalmaya devam eden kabilelerle mücadele etmek üzere görevlendirilmiştir. Surad, kavminden Müslüman olanlarla birlikte o dönemde surlarla çevrili, muhafazalı bir şehir olan Cüreş’e gelmiştir. Müslümanların bölgeye geldiğini duyan Has’am kabilesi de Cüreş şehrine sığınmıştır. Surad ilk olarak Yemenli kabilelerin toplandığı şehir halkını İslâm’a davet etmiş, şehir halkının İslâm’ı kabul etmemesi üzerine de şehri kuşatma altına almıştır. Surad şehri yaklaşık bir ay kuşatmasına rağmen bir sonuç alamamış ve kuşatmayı kaldırarak ordusunu Şeker dağının eteklerine geri çekmiştir. Surâd ve ordusunun yenilerek geri çekildiğini zanneden Cüreş halkı kaleden çıkarak onları takip etmiş ve üzerlerine saldırmıştır. Meydana gelen savaşta Cüreş halkı büyük bir bozguna uğramıştır. İslamiyet hakkında bilgi edinmek ve Hz. Peygamber’in durumu hakkında tahkikat yapmak üzere daha önce gönderdikleri iki kişinin

101 İbn Habîb, *Muhabber*, s. 314.

geri dönmesi ve gerçekleşen olaylar sonucunda Medine'ye tekrar elçi heyeti göndermişler ve Cüreş halkının İslâm'ı kabul ettiğini bildirmişlerdir.¹⁰² Hz. Peygamber, Cüreş heyetinin İslâm'ı kabul ettiklerini bildirmesi üzerine onlara: "Merhaba, Ey insanların en güzel yüzlüleri, en doğru olanları, kelamı en tatlı ve emanete en bağlı olanları! Sizler bendensiniz ve ben de sizdenim." diye hitap ederek iltifat etmiştir.¹⁰³

Belâzürî ise Zührî'den gelen rivayet doğrultusunda Tebâle ve Cüreş halkının savaş yapmaksızın İslâm'ı kabul ettiklerini bildirmektedir.¹⁰⁴ Bununla beraber, akabinde bir cizye antlaşmasından söz etmesi, Cüreş halkından müşriklerin savaş sonrasında İslâm'ı kabul etmiş olduklarını, ehl-i kitâbın ise antlaşma yaparak İslâm hâkimiyetini kabul ettiklerine işaret etmektedir.¹⁰⁵

Hz. Peygamber'in Cüreş halkıyla yapmış olduğu antlaşma metni kaynaklarımızda şu şekilde belirtilmiştir: "Şehrin etrafındaki korunmuş bölge bilinen hususlar üzerine atlar, develer ve toprağı süren öküzler için yine kendilerininindir. Her kim bu hususlara riayet ederse onlar için yasak yoktur."¹⁰⁶

Belâzürî'nin Zührî'den naklettiği rivayetinde ehl-i kitâb için iki maddenin olduğunu görüyoruz: "Ehl-i Kitâb'dan ergenlik yaşına gelen her erkek bir dinar ödeyecektir. Ayrıca Müslümanları misafir edeceklerdir."¹⁰⁷

Hz. Peygamber zamanında Cüreş valisinin kim olduğu konusunda rivayetler birbirinden farklıdır. İbn Sa'd, Surad b. Abdullah'ın Hz. Peygamber vefat ettiğinde Cüreş valisi olduğunu rivayet etmektedir.¹⁰⁸ Belâzürî ise Hz. Peygamber'in Cüreş'e Ebû Süfyân b. Harb'i vali olarak atadığını belirtmektedir.¹⁰⁹

102 İbn Hişâm, *es-Sîre*, c. 2, s. 587-588; İbn Sa'd, Muhammed, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, nşr.: Riyad Abdullah Abdulhadi, Dâru İhyâ'it-Türâsî'l-Arabî, Beyrut 1996, c. 1, s. 163; c. 5, s. 345; Taberî, *Târîh*, c. 3, s. 130-131; Mustafa Fayda, *İslâmiyet'in Güney Arabistan'a Yayılışı*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara 1982, s. 61-64; Elşad Mahmudov, *Sebepleri ve Sonuçları Açısından Hz. Peygamber'in Savaşları*, İSAM Yayınları, İstanbul 2010, s. 436-437.

103 İbn Sa'd, *Tabakât*, c. 1, s. 163.

104 Belâzürî, *Fütûh*, s. 70.

105 Önkal, "Cüreş", c. 8, s. 137.

106 İbn Hişâm, *es-Sîre*, c. 2, s. 588.

107 Belâzürî, *Fütûh*, s. 70.

108 İbn Sa'd, *Tabakât*, c. 5, s. 345-346.

109 Belâzürî, *Fütûh*, s. 70.

Sonuç

İslâm'ın doğduğu ortamı sosyal, siyasî, ekonomik ve kültürel yönleriyle bilmek İslâmî araştırmalarda Kur'an ve sünneti daha iyi anlama ve yorumlamamıza yardımcı olacaktır. Bu açıdan çalışmamıza konu olarak seçtiğimiz Cüreş'in İslâm öncesi dönemde coğrafi özelliklerini, son dönemde bölgede gerçekleştirilen arkeolojik çalışmalardan elde edilen bulguları, tarım, hayvancılık ve sanayi üretimi bakımından ekonomik yapısını, dinî durumunu ve son olarak da İslâm'a geçiş sürecini ele aldık.

Antik dönemde deniz ticareti yoluyla gerçekleştirilen dünya ticaret yollarının merkezinde yer alan Arap yarımadasının güneyindeki Aden şehrinde başlayıp Kızıldeniz sahili boyunca kuzeye uzanan kervan yolu üzerindeki şehirlerden biri olan Cüreş her yönüyle canlı bir şehirdir. Arkeolojik çalışmalar sonucu elde edilen bulgular şehri yeniden harita üzerinde belirlememize yardımcı olmuş ve şehrin ekonomik, mimarî ve sosyo-kültürel yaşamına dair bazı mülâhazalarda bulunabilmemize yardımcı olmuştur. Belki de en önemlisi, klasik kaynaklarda şehirle ilgili rivayet edilen bilgilerin bir noktada teyidini sağlamıştır. Cüreş ilgili dönemde ekonomik yapısıyla da dikkat çekici bazı özelliklere sahiptir. Araplar açısından son derece değerli olan kızıl tüylü develer ve Hicâz bölgesinde meşhur *el-Hazf* adlı koyun burada yetiştirilmiş, tarım ürünlerinin çeşitliliğinin yanında *Cüreşî* namı üzümleri, deri tabaklama, silah sanayi ve en önemlisi de mancınık ve debbâbe üretim merkezi olması şehrin önemini kendi döneminde hayli artırmıştır. Dinî bakımdan ise şehirde kısmen Hıristiyanlık yayılmış olmasına rağmen putperestlik oldukça yaygındır. Mezhic kabilesinin putu olan Yeğûs burada bulunuyor ve Kâbe'deki ritüellere benzer uygulamalar gerçekleştiriliyordu.

Cüreş halkının İslâm'a geçiş süreci ise biraz sancılı olmuştur denilebilir. Hz. Peygamber tarafından bölgedeki putperest kabilelerle savaşmak üzere gönderilen Surâd b. Abdullah, Cüreş şehrini kuşatmış, daha sonra gerçekleşen savaşta Cüreş halkı büyük bir mağlubiyete uğramıştır. Akabinde Hz. Peygamber'e gönderdikleri elçiyle İslâm'ı kabul ettiklerini bildirmişler ve bir antlaşma yapmışlardır.

Tüm bu bilgilerden sonra sonuç olarak diyebiliriz ki, Cüreş İslâm öncesi dönemde Arap yarımadasında tarım, hayvancılık ve belli başlı sanayi ürünleriyle üretim merkezlerinden biridir. Ticaret yolları üzerinde bulunması şehrin sosyal ve ekonomik açıdan gelişmesine ve dışarıya açılmasına yardımcı olmuştur. Son olarak şunu ifade edebiliriz ki Cüreş Yemen'de kurulan kadim kültür-

lerin antik dönemdeki bir devamı olması açısından Arap yarımadasındaki dışa kapalı göçebe kültürün aksine dış dünyayla iletişimi canlı önemli kültür merkezlerinden biridir. Bu durum da İslâm'ın dış dünyaya kapalı bir ortamdan ziyade dünya ile iletişimi aktif bir coğrafyada doğduğunu göstermektedir.

Kaynakça

- Âlûsî Ebû'l-Meâlî Cemâlüddîn Mahmûd Şükrî b. Abdillâh b. Mahmûd, *Bülûğu'l-ereb fi ma'rifeti ahvâli'l-Arab*, tash.: Muhammed Behcet el-Eserî, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiye, Beyrut 2009.
- Aynî Ebû Muhammed (Ebû's-Senâ) Bedrüddîn Mahmûd b. Ahmed b. Mûsâ b. Ahmed, *Umdetü'l-kârî fi şerhi sahihi'l-Buhârî*, tash.: Abdullâh Mahmûd Muhammed Ömer, Beyrut 2001.
- Bekrî, Abdullah b. Abdilaziz, *Mu'cem me'sta'cem*, tahk.: Mustafa es-Sakkâ, Âlemü'l-Kütüb, Beyrut 1983.
- Belâzurî, Ahmed b. Yahya b. Câbir, *Fütûhu'l-buldân*, neşr.: Rıdvan Muhammed Rıdvan, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiye, Beyrut 1991.
- Belâzurî, Ahmed b. Yahya b. Câbir, *Ensâbu'l-eşraf*, tahk.: S.Zekkâr-R.Zerkâyî, Dâru'l-Fikr, Beyrut 1996.
- Bozkurt, Nebi, "Deri", *DİA*, İstanbul 1994, c. 9, ss. 174-175.
- Bozkurt, Nebi, "Mancınık", *DİA*, Ankara 2003, c. 27, ss. 564-567.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil b. İbrâhîm el-Cu'fî, *el-Câmiu's-sahîh*, tahk.: Muhammed Fuâd Abdülbâkî ve diğerleri, Kahire 1980.
- Câhız, Ebû Osmân Amr b. Bahr b. Mahbûb, *el-Beyân ve't-tebyîn*, tahk.: Hasen es-Sendübî, Dâru İhyâi'l-Ulûm, Beyrut 1993.
- Cevad Ali, *el-Mufassal fi târihi'l-Arab kable'l-İslâm*, yy. Bağdat 1993.
- Çağatay, Neşet, *İslâm'dan Önce Arap Tarihi ve Cahiliye Çağı*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara 1963.
- Çağrıncı, Mustafa, "İslâm'dan Önce Araplarda Din", *DİA*, İstanbul 1991, c. 3, ss. 316-321.
- Darkot, Besim, "Arabistan", *İA*, Eskişehir 1997, c. 1, ss. 472-481.
- Ebû Dâvûd Süleymân b. el-Eş'as b. İshâk es-Sicistânî el-Ezdî, *Sünen-i Ebî Davûd*, haz.: Sıdkî Cemîl el-Attâr, Beyrut 2005.
- Ebû'l-Fidâ' el-Melikü'l-Müeyyed İmâdüddîn İsmâil b. Alî b. Mahmûd el-Eyyûbî, *Takoîmü'l-büldân*, tahk.: J.T.Reinaud ve M.G. de Slane, Dâru Sâdır, Paris 1940.
- Fayda, Mustafa, *İslâmiyetin Güney Arabistan'a Yayılışı*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara 1982.
- Excavating Jurash, http://www.miami.edu/index.php/features/excavating_jurash/ 20.08.2014
- Al-Ghamedi, Abdulkareem A.S., "Analytical Study of Pottery Samples from the Archeological Site of Jurash, South West Saudi Arabia" *Journal of King Saud University*, Vol.8, Art (2), Riyadh 1996, 407-447.
- Graf David F., [with Salem Tairan], "Jurash, Cite Caravanière Sur la Route de l'encens," *L'Archéo Thema*, Revue d'archéologie et d'histoire 9 (juillet -août), 25-29.
- Halaçoğlu, Yusuf, Asîr, *DİA*, İstanbul 1991, c. 3, ss. 482-484.
- Halebî, Ebû'l-Ferec Nürüddîn Alî b. Burhâniddîn İbrâhîm b. Ahmed, *es-Sîretü'l-Halebiyye*, yy. 1229.
- Hamidullah, Muhammed, *İslâm Peygamberi*, çev.: Salih Tuğ, İrfan Yayıncılık, İstanbul 1993.
- Hamidullah, Muhammed, *el-Vesâiku's-siyâsiyye*, Dâru'n-Nefâis, Beyrut 1985.
- Harman, Ömer Faruk, "Yegûs", *DİA*, İstanbul 2013, c. 40, ss. 388-389.
- Hemdânî, el-Hasen b. Ahmed b. Ya'kûb, *Sıfatü cezîreti'l-Arab*, tahk.: Muhammed b. Ali el-Ekvâ', Mektebetü'l-İrşâd, San'a 1990.

- Hitti, Philip, *History of The Arabs*, Palgrave, New York 2002.
- İbn Düreyd, Ebû Bekir Muhammed b. el-Hasen, *el-İştikâk*, tahk.: Abdüsselâm Muhammed Harun, el-Mektebetü'l-Hâncî, Mısır, ts.
- İbn Habîb, Muhammed (245/859), *Kitâbu'l-muhabber*, tahk.: Eliza Lichten-Stadter, Dâru'n-Nevâdir, Beyrut, ts.
- İbn Havkal, Ebu'l-Kâsım, *Kitabu sûreti'l-Arz*, tahk.: M. J. De Geoeje, Dâru Sâdır, Leiden 1938.
- İbn Hazm, Ebû Muhammed Alî b. Ahmed b. Saîd b. Hazm el-Endelüsî el-Kurtubî, *Cemheretü ensâbi'l-Arab*, tahk.: E. Levi Provençal, Dâru'l-Meârif, Kahire 1948.
- İbn Hişâm, Ebû Muhammed Abdülmelik, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, tahk.: Mustafa es-Sakkâ ve diğerleri, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut, ts.
- İbn Hurdâzbeh, Ebu'l-Kâsım Ubeydullah b. Abdillâh, *el-Mesâlik ve'l-memâlik*, tahk.: M. J. De Geoeje, Dâru Sâdır, Leiden 1889.
- İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullâh b. Müslim, *el-Meârif*, tahk.: Servet Ukkâşe, el-Hey'etü'l-Misriyyetü'l-Âmmetü li'l-Kitâb, Kahire 1992.
- İbn Manzûr, Ebû'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem b. Alî b. Ahmed, *Lisânü'l-Arab*, tash.: Emin Muhammed Abdulvahhab – Muhammed es-Sâdık el-Ubeydî, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, Beyrut 1999.
- İbn Sa'd, Muhammed, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, Riyad Abdullâh Abdülhadi, Beyrut 1996.
- İbnü'l-Kelbî Hişâm b. Muhammed b. es-Sâib, *Kitâbu'l-esnâm*, tahk.: Ahmed Zeki Paşa, Matbaatu Dâri'l-Kütübî'l-Misriyye, Kahire 1995.
- İbnü'l-Kelbî Hişâm b. Muhammed b. es-Sâib, *Nesebu Maad ve'l-Yemeni'l-kebîr*, tahk.: Nâcî Hasan, Âlemü'l-Kütüb, Beyrut 1988.
- İdrîsî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Muhammed b. Abdillâh b. İdrîs, *Nüzhetü'l-Müşâtâk fi İhtirâki'l-Âfâk*, Kahire, ts.
- İstahrî, Ebû İshâk İbrâhîm b. Muhammed el-Fârisî, *Kitâbü'l-mesâlik ve'l-memâlik*, tahk.: M. J. De Goeje, Dâru Sâdır, Leiden 1927.
- Jeffrey, Arthur, *The Foreign Vocabulary of The Quran*, Oriental Institute, Baroda 1938.
- Kalkaşendî, Ebû'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Alî, *Subhu'l-a'sâ fi sinâ'ati'l-inşâ*, el-Matbaatü'l-Emîriyye, Kahire 1922.
- Kalkaşendî, Ebû'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Alî, *Nihâyetü'l-ereb fi ma'rifeti ensâbi (kabâili)'l-Arab*, tahk.: İbrâhîm el-Ebyârî, Dâru'l-Kitâbi'l-Lübnânî, Beyrut 1980.
- Kallek, Cengiz, "Hubâşe", *DİA*, İstanbul 1988, c. 18, ss. 264-265.
- Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr b. Ferh, *el-Câmi li-Ahkâmi'l-Çur'ân*, ta'lik: Muhammed İbrâhîm el-Hafnâvî ve Mahmûd Hâmid Osman, Dâru'l-Hadis, Kahire 1996.
- Mahmudov, Elşad, *Sebepleri ve Sonuçları Açısından Hz. Peygamber'in Savaşları*, İSAM Yayınları, İstanbul 2010.
- Mâlik b. Enes, Ebû Abdillâh b. Mâlik b. Ebî Âmir el-Asbahî el-Yemenî, *el-Muvatta'*, tahk.: Muhammed Mustafa el-A'zamî, y.y. 2004.
- Mukaddesî, Şemsüddîn Ebu Abdillâh Ahmed b. Ebî Bekr, *Ahsenü't-tekâsîm fi ma'rifeti'l-ekâlîm*, tahk.: M. J. De Goeje, Dâru Sâdır, Leiden 1906.
- Müslim, Ebu'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc el-Kuşeyrî, *el-Câmiu's-Sahîh*, tahk.: Muhammed Fuâd Abdülbâkî, Çağrı Yayınları, İstanbul 1992.
- The National Museum Guide, Riyad 2011.
- Önkâl, Ahmet, "Cüreş", *DİA*, İstanbul 1993, c. 8, s. 137.
- Özaydın, Abdülkerim, "Arap", *DİA*, İstanbul 1991, c. 3, ss. 321-324.
- Sand, Shlomo, *The Invention of the Jewish People*, Verso, New York 2009.
- Sem'ânî, Ebû Sa'd Abdülkerim b. Muhammed, *el-Ensâb*, tak.: Abdullâh Ömer el-Bârudî, Dâru'l-Cinân, Beyrut 1988.
- Şâmî, Muhammed b. Yusuf, *Sübü'lü'l-hüdâ ve'r-raşâd*, tahk.: Mustafa Abdülvahid, Dâru'l-Kütüb, Kahire 1997.

- Taberî, Ebû Cafer Muhammed b. Cerîr, *Târihu'l-rusul ve'l-mülûk*, tahk.: Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim, Dâru'l-Meârif, Kahire, ts.
- al-Thenayian, Mohammed bin A. Rashed, *An Archaeological Study of the Yemeni Highland Pilgrim Route Between San'a and Mecca*, A Thesis Presented to the University of Durham, 1993, online: <http://etheses.dur.ac.uk/1618/> (erişim 20.08.2014).
- Togan, Zeki Velidi, *Tarihte Usul*, Enderun Kitabevi, İstanbul 1985.
- Vâkîdî, Muhammed b. Ömer, *Kitâbu'l-Meğâzi*, tahk.: Marsden Jones, el-Müessesetü'l-A'lâ li'l-Metbûât, Beyrut 1966.
- Yâkût el-Hamevî Şehâbüddin Ebu Abdillâh, *Mu'cemu'l-buldân*, Dâru Sâdır, Beyrut 1995.
- Zebîdî, Ebü'l-Feyz Muhammed el-Murtazâ b. Muhammed b. Muhammed b. Abdirezzâk, *Tâcu'l-arûs*, tahk.: Abdülkerim Azbâvî, Mektebetü Hükümeti'l-Kuveyt, Kuveyt 1979.
- Zemaşerî, Ebü'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî, *el-Keşşâf*, tahk.: Muhammed Abdüsselam Şâhîn, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiye, Beyrut 2009.
- Zübeyr b. Bekkâr b. Abdillâh el-Kureşî, Ebü Abdillâh, *Cemheretü nesebi Kıreş ve ahbâruhâ*, tahk.: Abbâs Hânî el-Cerrâh, Beyrut 2010.

EKLER

Cüreş bölgesinden bir manzara¹¹⁰

2008 ve 2009 yılları arasında gerçekleştirilen kazılar sonucu ortaya çıkartılan kalenin haritası¹¹¹

110 Graf, "Jurash", 27.

111 Graf, "Jurash", 28.

Cüreş antik şehir kalıntıları¹¹²

112 www.panoramio.com/photo/58325017, 58304947, 58322211, 58321554 (erişim: 20.08.2014)